

ИВАН ШИШМАНОВ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

ГЕОРГИ ДИМОВ

Пред изследвача на националния ни духовно-интелектуален живот от края на миналия и първите десетилетия на нашия век се откроява в най-ярка светлина обаятелната личност на Иван Шишманов, който с многообразната си научно-изследователска, учебно-преподавателска, културно-просветна дейност заема едно от най-първите места между строителите на нова, следосвободенска България. Човек с ренесансов поглед и енциклопедични знания, с голяма ерудиция и благороден дух, той успява да съчетае в дълголетната си дейност патриотично-хуманистичните си пориви и творчески дръзновения с проникновеното разработване на многообразните въпроси, свързани с народността ни, битие, с процесите, съпътстващи съзиждането на националната ни наука и култура.

И ако в тихия си работен кабинет или по библиотеки и архивохранилища у нас и в чужбина изпълненият с необозрима творческа енергия и патриотичен ентузиазъм учен се рови из стари извори, прелиства пожелателите страници на периодични и всевъзможни други издания, за да осветли историческата съдба на българската народност, да извади от забвение и покаже на света нейната многовековна богата книжнина и култура; ако с изследователските си упорити занимания, посветени на проблемите на българознанието, той прави първите просеки из девствени лесове, за да създаде трудове, разкрили истината за непреходните завоевания на българския творчески дух, издигнали научната ни мисъл до най-високи върхове и спечелили уважението и на европейския свят; ако в ежедневните срещи и разговори с хората на интелектуалния труд съветва и насърчава за създаване на нови духовни ценности и „културни храмове“, които да утвърдят отново народа ни като творческа нация, способна да продължава да обогатява световната съкровищница, то, когато е изправен на университетската катедра пред захласнатите погледи на студентите, Шишманов разкрива с истинско благоговение и проникновение художествените и културно-естетическите богатства на европейските народи в тяхното многовековно историческо развитие. И с тази страна на многообразната си научна дейност бележитият учен-хуманист и вещ преподавател изиграва извънредно благотворна роля за културното издигане и идейно-естетическото формиране на младата българска интелигенция, за сродяването ѝ със завоеванията на големите западноевропейски литератури и по такъв начин е стимулирал и националната ни творческа мисъл. Една страна от дейността на проф. Иван Шишманов, която все още не е достатъчно проучена и по достойнство оценена. И затова върху нея искаме да привлечем вниманието сега, когато се навършват 120 години от рождението на видния български учен и културен деец.

Още със завършване на висшето си образование в Йена, Лайпциг и Женева, където слуша лекции при видни представители на хуманитарното знание, Шишманов постъпва като преподавател в новооснованото Висше училище в София. И тук той започва да чете лекции върху литературната и културната история на древноизточните народи (асировавилонски, египетски, индийски, еврейски, финикийски и др.). С превръщането на Висшето училище в университет младият учен, излязъл се вече като широко ерудиран познавач на световното и по-специално на европейското литературно развитие, възглавява новооснованата катедра по сравнителна литературна история. И в продължение на повече от три десетилетия преподава с голямо увлечение и рядък дар история на западноевропейските литератури от Средновековието до XVIII в. включително, за да ни остави томове и томове ръкописи по тая материя, издаващи една рядка ерудиция, компетентност и добросъвестност при подготовката на всяка една лекция.

Наистина — какъв сизифовски труд е бил необходим, за да се обхване и прочути толкова многообразен материал, какви усилия и стоическа воля — за да се осветлят сложните процеси и противоречиви феномени, определящи съдържанието на литературната, общокултурната история на западноевропейските народи! При това той винаги ще търси онова, което е общозакономерно и национално специфично, ще разкрива традиционното и новаторското на всяка една епоха, в творчеството на големите писатели, в отделните литературни течения и т. н. А, от друга страна, да прави уместни паралели с литературния живот у нас или на Балканите, за да се открие още по-релефно движението на идеите, оплодили една или друга национална литература. У нас Шишманов е първият учен, който се заема с такава колкото трудна, толкова и благородна, научно и обществено оправдана задача. Големата ерудираност му позволява да чертае широка панорама на литературния и общокултурния живот, да чертае пътищата, през които преминава литературно-художествената и научно-естетическата мисъл на големите европейски народи, да обосновава социално-историческите, биографско-психологическите, културно-нравствените предпоставки на отделните художествени явления, школи, течения, на творческите дарования. Запазените многотомни ръкописи на изнасяните в продължение на три десетилетия университетски лекции свидетелствуват за рядка ерудираност и преподавателски дар, за богата литературно-историческа теоретико-естетическа култура, за умение да вижда основните насоки на обществения и културния прогрес, да открива и актуализира непреходната значимост на духовните завоевания от миналото, за да ги направи съпричастни и на новите времена. (За съжаление тези трудове на първия български академично школуван литературен и културен историк все още остават неизвестни за културната ни общественост, ако не смятаме излезлия през 1930 г. посмъртно един том с лекциите върху Италианското възрождане, под редакцията на М. Арнаудов, който е вече библиографска рядкост, и един том избрани лекции върху литературите на Англия, Франция, Германия през XVIII в. под редакцията на Г. Димов, излязъл през 1971 г.)

И университетските лекции върху западноевропейските литератури свидетелствуват все за същата упоритост и научна добросъвестност — да се документира нашироко, да познава всичко писано по предмета, да се отхвърлят несъстоятелни теории и схващания, да се посочи и открие ценното, да се излезе със свое разбиране и концепции по разглежданите въпроси. Макар с отделни изключения повечето да са писани с оглед нуждите на преподаванията в университета, поради което неизбежно се е налагало изложението да има и по-общ характер, най-често лекциите свидетелствуват за упорита дългогодишна работа из библиотеките на големите европейски градове, много от тях носят облика на научно обосновани студии за отделните литературни епохи, течения, писатели, придружени са с необходимия справочен и библиографски материал.

В университетската аудитория големият учен-хуманист сякаш се е чувствувал по-свободен, по-смело изявява своите демократически разбирания, материалистическите си възгледи за общественото и литературното развитие, отрицателното си отношение към реакционното, ретроградното в социални отношения и мисловност, към пошлото и примитивното в културен живот, в естетически и нравствени концепции.

От друга страна, в университетските курсове се изявяват най-пълно методологическите основи на неговата литературоведческа дейност. Тук именно се откроява най-релефно усилията на Шишманов да търси взаимоотношеността на литературните и социално-историческите процеси, да намира обяснение на художествените явления в съответната обществена действителност — разбира на нейната всеобхватност, с всичките ѝ икономически, културни, нравствено-философски, народностно-психологически компоненти и изяви. Той е дълбоко убеден в необозримата въздействена сила на литературата, във взаимовръзките между литературните и обществените процеси, в приемствеността в идейно-естетическата област. И когато търси генезиса на едно или друго явление или на цялостно течение, той не се ограничава в националните рамки само на една страна, само в една етническа общност. Така той идва до дълбоко си убеждение, че само на една широка сравнителноисторическа основа могат да бъдат разбрани и обяснени художествените процеси и явления. Именно сравнителноисторическият метод става ръководно начало за българския учен, разширява неговите координати, утвърждава го в българското литературознание. При това Шишманов далеч надмощава ограничеността на буржоазната компаративистика от ония десетилетия, утвърждава редица принципи начала, които са характерни и за днешната сравнителноисторическа наука.

Теоретико-методологическите си схващания за развитието на литературата, за нейната същност и значение Шишманов изявява и когато проследява разволя на литературната наука — от дълбока древност до най-ново време, от поетиката на Аристотел и Платон до представителите на теоретико-естетическата мисъл на XIX в. Той е осъзнал, че не може да се разбере и осветли литературният процес в неговата пълнота и всеобхватност, ако не се познават и опитите за теоретична трактовка на художествените явления. И ние виждаме как той системно и последователно разглежда възгледите и принципите, от които са изхождали представителите на отделните литературоведчески школи и направления, характеризира по-важните теоретически системи, доминирали през едно или друго време, с техните разновидности и превъплъщения. И идва до извода, че никой от тях не е успяла да даде удовлетворително пълно обяснение на сложните и многообразни художествени феномени, да разкрие в пълнота обективно-историческите и индивидуално-психологическите предпоставки на художественотворческата дейност.

В историческия преглед за развитието на литературоведческата мисъл Шишманов не пропуска и усилията на онези, които са се стремели от материалистически или марксистически позиции да разглеждат проблемите на тая своеобразна човешка дейност. Много са свидетелствата, които говорят, че нашият учен е познавал обстоятелствено писаното в тая област по онова време, включително и трудовете на най-видните марксисти. „Верен на своето начало да не пропускам нито един сериозен опит да се даде едно научно основание не само на критиката, но и на литературната история, която естествено се влияе винаги от състоянието на първата. . . , аз ще ви запозная с кратките, но любопитни бележки на Белтъова — Плеханов върху еволюцията на литературата като една от надстройките, които се издигат върху общата икономическа основа“ — заявява Шишманов на студентите. И се спира най-вече на труда на Плеханов „Към въпроса за развитието на монистическия възглед върху историята“, като разглежда на широко схващанията му за базиса и надстройката, за класовата борба, за раз-

лика между Марксовия материализъм и материализма на Бюхнер и Малешот, за ролята на личността, за влиянието на средата и идеите върху литературата и т. н. Българският учен дори е имал възможност и лично да разговаря с видния марксист по литературни въпроси, посещавал е и някои от публичните му лекции в Женева, посветени на материалистическото обяснение на историята. Нееднократно признава, че споделя много от схващанията на Плеханов.

В заключителната си лекция върху развоя на литературнонаучната мисъл Шишманов заявява: „С опитите на икономическия материализъм (очевидно по онова време той не е могъл да разграничава вулгарно-икономическия от диалектикоисторическия материализъм) да се обяснят литературните явления, като ги подведе под своите закони, се изчерпва всичко, което може да се покаже днес като гравидо за една бъдеща научна теория на литературата, основана не на голи фрази, а на проверени факти, на общоприети научни принципи, на дълбоки изучавания на психическата и физическата страна на твореца-човек, както и на социално-икономическите условия, при които всяко изкуство възниква и се развива.“ И, както ще видим по-нататък, той наистина се стреми да разглежда литературата на такава широка научна основа, да отчита ролята и значението както на социално-икономическите, общественно-историческите, така и на субективните, биографско-психологическите, нравствено-емоционалните фактори в литературния процес. В тая насока показателен е и фактът, че в архива на българския учен се намират множество библиографски и други материали, почерпани от трудове на видни социалисти и марксисти по въпросите на литературата и изкуството, на естетиката. Все тук се намират и два пликa — единият с надпис — „Марк за изкуството“, а другият — „Енгелс за изкуството“. За съжаление материалите от пликовете са изгубени или иззети. Но несъмнено, както сочат множество други факти, Шишманов е познавал някои от трудовете на класиците на марксизма — поне онези, които по онова време са били по-популярни.

Търсейки да се опре на трайни принципи при разглеждането и тълкуването на литературата, да посочи ръководните начала, следвани през различно време, той споделя не един път намерението си да състави един цялостен курс по история на литературната наука, където да изложи в стройна система своите разбирания и изводи. Все в тая връзка подчертава и необходимостта от една философия на литературознанието — фундаментални задачи, които все още са далеч да бъдат реализирани и в наше време! За съжаление и в сегашните университетски програми не са предвидени преподавания по тая важна и необходима материя — нещо, осъзнато от Шишманов още преди толкова много време!

Не един път Шишманов изповядва дълбоко осъзнатото ръководно начало, че разнообразните и често твърде противоречиви естетически теории са резултат на общото развитие на научната мисъл, че появата на всяка една от тях е обусловена от цялостния характер на съответната епоха, с нейните социални, философски, общокултурни домогвания. Оттук и задължението на литературния историк да осветлява обективно техните принципи и значението им за общото развитие на науката. При това българският учен обича често да припомня, че никоя от съществуващите дотогава теории не е в състояние да обясни цялата сложност и многообразие на литературните процеси и явления. Но много от тях съдържат рационални елементи и прозрения, които могат и трябва да бъдат използвани в усилията да се даде сравнително по-пълно осветление на художествената дейност. „Ние сме слишком релативисти, за да допуснем въобще каквато и да е абсолютност, особено в една област като тая на изкуството“ — говори Шишманов във връзка с естетическите възгледи на Лесинг. И в изследванията си върху литературите на големите западноевропейски народи той ще се стреми да използва отделни страни, елементи от различните литературоведчески направления, за да си изгради един свой по-комплексен метод при тълку-

ване и обяснение на литературата. При всички случаи обаче ще се придържа към един неотменен принцип — да търси и разкрива диалектичката взаимообусловеност на произведенията на изкуството и конкретната социална и културна действителност. Нееднократно ще подчертава и обосновава дълбоко осъзнатото теоретико-методологическо начало, че „историята на литературата е в най-тясна връзка с историята на обществените движения, които в основата си се определят от дълбоките промени в стопанствените отношения“. Поради това той смята, че литературният историк трябва да бъде преди всичко „добър социолог, който търси закономерностите на всички прояви в общественния живот“.

Като говори например за великата преобразуваща роля на литературата през XVIII в. в Западна Европа, той заявява, че тя е изпълнила тая своя революционна мисия на основата на промените, настъпили в областта на социално-икономическия живот. „Колкото и да се спори за гносеологическата и философската подкладка на икономическия материализъм, никой сериозен учен — продължава Шишманов — не може да не признае с Маркса, че в развитието на обществата голяма, ако не единствена роля играе т. нар. икономически фактор. Не може да си затворим следователно и ние очите пред една крупна истина, доказвана всеки ден.“ А в една от лекциите си за френската литература през XVIII в. Шишманов обобщава пред студентите: „Аз ви показах най-напред в няколко лекции оная икономическа структура на френското общество, оная реална база, върху която се издига юридическата, политическата, литературната надстройка на века и на която отговарят напълно определени форми на общественото съзнание“. И в подкрепа на мисълта си привежда изказванията на Маркс за обусловеността на общественото съзнание, на надстройката от икономическата структура на обществото, за определящата роля на човешкото битие по отношение на човешкото съзнание.

Свидетелство, че Шишманов е смятал социологичните проучвания на епохата като надеждна предпоставка за обяснение на литературата, са и честите му позовавания на учени като Гюйо и Лансон, чиито трудове „Изкуството от гледна точка на социологията“ и „Литературната история и социологията“ са били особено популярни по онова време, били са възприемани като реакция срещу мистицизмидалистичните и формалистични трактовки на художествените явления. Но нашият учен бърза да предупреди, че социологията далеч не е достатъчна, за да се обясни и разбере литературният процес. Литературата, както и всяко изкуство, е творчески акт на отделната личност и без нейното всестранно изучаване, без да се навлезе в психическия свят, в мирогледа, в душевността на твореца, в неговата емоционална и нравствена формация, не могат да бъдат вярно осветлени нито творческият акт, нито особеностите на литературното произведение, нито многообразието в интерпретацията на сходни мотиви и явления. Така Шишманов идва до своя генерален извод, че без обстойни социологични проучвания и психологически наблюдения и анализи над творческата личност не могат да бъдат разбрани литературните феномени, не може да се вникне в същността на литературния процес, в емоционално-нравственото звучене на творбата. Социологията и психологията „са двата най-яки стълба на литературната история“ — не един път подчертава българският учен. И затова нарича изследователския си метод *психосоциологичен*, обосновавайки го на широко и в една специална статия от 1928 г., дълбоко убеден, че този метод дава сравнително най-голяма възможност да се разгадаят своеобразието и закономерностите на литературното развитие, стига само широко и творчески да се използват познанията, които ни дават тези два клона на човешкото познание.

От литературния историк Шишманов изисква да бъде школуван социолог, но и проникновен „индивидуален и социален психолог, а не само естетик и филолог“. Както виждаме, той не отхвърля и онова, което може да дойде от чисто

естетическия анализ на творбата, нито онова, което може да ни предложат филологическите наблюдения, за да се навлезе в нейната стилно-езикова, формално-структурна същност. Така формулираният от учения метод придобива един подчертано комплексен характер, позволяващ да се тълкуват и обясняват различните страни и компоненти на художественото явление или на литературния процес изобщо. По този начин категорично се отхвърлят както всевъзможните формалистични и мистични теории, така и концепциите на вулгарния социологизъм, на механистичния материализъм, твърде популярни сред прогресивните учени на времето.

За Шишманов не подлежи на никакво съмнение, че съществува дълбока органическа обусловеност между литературна творба и социална действителност. А това налага — говори не един път той — литературният изследвач „да познава основателно и културната, и социалната, и политическата история на тая епоха. . . Литературен историк, който се залавя да пише или говори например за литературата на Възраждането или на абсолютизма, или на века на Просвещението, или на френската революция, без да познава добре политическата и социалната история на тия епохи, не заслужава това име. Без солидни познания върху цялостния характер на епохата литературният историк рискува да остане прост библиограф и биограф, без най-малкото понятие за явленията на живота, предизвикали поетическо вдъхновение и дали на това вдъхновение смисъл и съдържание.“

И все в тоя род на съждения, като взема повод от усилията на някои вулгарни социолози да обясняват развитието на литературата и промените на художествените вкусове единствено с икономическите отношения и социалната структура на обществото, Шишманов припомня думите на Маркс, че всяка идея, която движи и характеризира една епоха, трябва да се сведе „в края на краищата към нейните икономически отношения“. И продължава: „Днес твърде често учени от типа на Фриче и Кялтуяла забравят това „в края на краищата“ и произвеждат всяка идея направо, непосредно от икономическите отношения и идват до абсурди“. Начинът, по който дадена историческа действителност намира отражение в художественото произведение, зависи от психологията, от темперамента, от миросгледа и характера на писателя. Всеки автор има свои определени схващания за света и хората, за доброто и злото, за хубавото и грозното и „всички тези идеи се отразяват волю или неволю в неговите съчинения“ — пише Шишманов, когато обосновава основните принципи на своя психосоциологичен метод. А когато разглежда комедията на Бомарше, нашият учен заявява: „За нас, които сме привикнали да оценяваме литературните явления не само от гледища на естетика и филолога, а и от това на психолога и социолога — винаги и безусловно в свръзка с живота и общественото развитие, — за нас „Фигаро“, както всички литературни паметници от какъвто род и да са, е произведение на един жив човек, чийто темперамент и характер, индивидуално развитие и класова принадлежност не може да не ни интересуват“.

Несъмнено в усилията си да държи сметка за всички ония фактори и предпоставки, които в една или друга степен участват в творческия процес, Шишманов отдава необходимото значение и на личността на твореца. Без да бъде анализиран нейният душевен строй, нейната психика, чувства, емоции, начин на възприемане на външния свят, нейната фантазия, темперамент, характер и т. н., не е възможно да се навлезе в тъканта и своеобразието на литературното произведение, да се осветлят различните му жизнени, идейни, стилно-езикови и други компоненти. Затова заедно с психологията на отделните нации, класи, прослойки, етнически общности и т. н. особено важно е да се познава основателно и психологията на творческата личност. Без да се съгласява с онези литературни историци, които искали да обяснят развитието на литературата само с

таланта на дадена личност, Шишманов смята за безусловно необходимо да се изучат всички по-съществени страни от житейската биография и вътрешния свят на писателя, с всичко онова неповторимо, което той носи в мисловност и емоционалност, в граждански и интимно съкровени възделения. Но и сега той предупреждава да не се стига до излишен биографизъм, до самоцелно психологизуване, до безплатно човъркане в някои странични прояви, в каквато насока са се увличали мнозина от представителите на биографско-психологическата школа и по такъв начин смесвали предмета на литературната история с предмета на психологията. В непосредната си практика обаче като литературен историк, силно повлиян от философията на позитивизма и на социологизма, особено популярни в ония години, Шишманов обикновено отделя много повече място, за да характеризира социално-историческата действителност, отколкото да обрисова в пълнота писателската личност или да анализира всестранно нейните художествени изяви. Най-често той търси да открие общото както в социално-историческите, така и в психическите процеси, във възприемането на жизнените явления.

Колкото обаче и да съзнава ролята на творческата индивидуалност, той не споделя онези теории, които искали да обясняват литературното развитие единствено само с дейността на една или друга личност. Така например той категорично отхвърля възгледите на немските литерар-историчи Шерер и Шмид, които се силели да докажат, че разцветът на немската литература през XVIII в. се дължал единствено на дейността на Фридрих Велики. „Научени да говорим за един век на Перикла, на Августа, на Медичите, на Елисавета, на Лудвиг XIV, на Симеона у нас, ние никак сме априорно наклонни да свързваме известни исторически имена с известни бляскави прояви на литературното творчество“ — говори Шишманов. Много и разнообразни са факторите, които обуславят литературното развитие, и колкото и да са важни обективните условия, които създава една всесилна личност през определен период, с това далеч не се изчерпват предпоставките за появата на определени естетически феномени. А най-малко това може да важи за Фридрих Велики. Дълбоко убеден в социално-психологическата обусловеност на литературата, чужд на всякакви едностранчиви догматични постулати и патриотарски съображения, нашият учен се стреми да отчита значението на цялата съвкупност от фактори от надстроечен характер. „Защото, колкото и да смятаме разните идеологии за надстройки, веднъж създадени, те имат също такава реалност като базата, на която почиват“. И следователно играят не по-малка роля в по-нататъшния развой на духовния живот на обществото.

С основание реагира Шишманов и срещу онези, които искали да обяснят характера на художествените явления само с интересите и вкусовете на определена класа. Макар да признава, че всяка класа има своя идеология и психология, твърде неадекватни и противоречиви са изявите в областта на изкуството, защото твърде хетерогенни са и отделните социални прослойки, а и своеобразни са творческите индивидуалности. И като пример сочи характера на буржоазната класа през XVIII в. За него е безспорен факт, че между едрия и дребния буржоа има твърде голяма разлика и е напълно законен въпросът, дали може да обгърнем с един и същ термин и двете крила на буржоазията (лявото и дясното): „Не говоря тук за такива буржоа като хора на перото и на умствения труд, които в много европейски страни по-близо се усещат до пролетариата, отколкото до буржоазията“. От друга страна — продължава разсъжденията си Шишманов — буржоазията през XVIII в. далеч не беше се още диференцирала, от нея не беше се отделил пролетариатът, затова в нея се очертаваха и по-големи разлики „в културните потребности и следователно в естетическите вкусове“. А не са малцина и онези писатели, които, макар и социално да принадлежат към друга класа, с творчеството си служат на буржоазията, какъвто е например случаят с английския романист Филдинг. А и от недрата пък на буржоазията са излезли защит-

ници на пролетариата в литературата — Анатол Франс, Уйлям Морис, Ромен Ролан и много други. „И това ще трае естествено докато сам пролетариатът не създаде велики писатели из своята среда, хора, по силата на таланта равни поне на един Максим Горки. Ще ли бъде някога? Съдейки по досегашното развитие на литературата в свързка със социалното развитие на обществото, може ли да се съмняваме в тази възможност? И сега имаме немалко поети работници в Европа. Един велик поет обаче работническото още не е дало, но той няма да закъснее да се яви, когато му дойде часът“ — заключава проникновено българският литературовед.

В тая насока особено показателни са разсъжденията му относно ролята на френската буржоазия през отделните периоди на нейното развитие. След като говори за нейния демократичен характер през XVIII в., създал дълбоко правдиви, социално прогресивни произведения, оказали огромна помощ на борбата против феодалната и клерикалната аристокрация, Шишманов продължава: „Като казвам това, смятам за нужно да забележа, че тая демокрация на XVIII в. още не беше се диференцирала в отделни класи — буржоазия и пролетариат, — с отделни интереси и тенденции. Тая демокрация върви сплотена против общия враг. Бастилията падна под ударите на обединената френска буржоазия, която изразяваше тогава аспирациите на всички потиснати класи, на всички унижени без разлика на граждани и трудещи се маси. Това беше героичният период на европейската буржоазия, когато тя вървеше начело на социалната революция — млада, енергична, непоковарена, носеща високо знамето на свободата, братството и равенството. Името „буржоа“ нямаше още в XVIII в. горчивия привкус, който има днес. . . Ето защо, когато ви говоря за буржоазията на XVIII в., недейте я смесва веднага по асоциация на идеите със съвременната буржоазия, която отдавна е забравила своето бляскаво минало и своята някогашна велика социална роля. Между двете буржоазии има твърде малко общо вече. Всичко, каквото имаше революционно в нейните първи смели и горди атаки на Стария режим, се е изпарило значително или е преминало в диференцирания се от нея IV клас. Буржоазията, тържествувашата, ситата буржоазия на XX в. е забравила вече принципите, за които тя се бори в XVIII в. Влязла победоносно в една крепост, която извоюва с помощта на пролетариата, тя се мисли вече едничка господарка в нея и от нищо не се бои повече, отколкото от революционните движения и методи, които издигнаха самата нея като политико-обществен клас над аристокрацията. Ние ще имаме възможност да проследим това развитие на буржоазията в литературата. Моята цел засега е само да ви предупредя, че употребявайки термина буржоазия на XVIII в., аз разбирам един обществен клас, който обгръщаше тогава още цялата демокрация — включително селската и работническата.“ Какво по-красноречиво свидетелство от това относно идейно-философския свят на Шишманов?

Несъмнено той съглежда във вярна насока закономерностите в социално-класовата еволюция и сякаш с езика на материалиста диалектик заявява, че както буржоазията дойде да смени феодализма, по същите причини и един нов строй ще трябва да смени капитализма. За него не е чужда зреещата класова диференциация в самото буржоазно общество. С развитието на индустрията се появява нова класа — пролетариатът, който все по-настойчиво предявява своите законни права, бори се да отхвърли буржоазното потисничество и експлоатация — говори Шишманов.

Все във връзка със социално-класовата поляризация на обществото през XVIII в. нашият учен заявява: „След като проследихме еволюцията на немската буржоазия на XVIII в. под влияние на икономическия фактор към по-демократични социално-политически форми, ние ще се опитаме днес да си обясним промените в религиозните, философските, моралните и естетическите принципи на

века съобразно с диференциацията на тая буржоазия във висша и низша, аристократична и демократична.“ И между тия две буржоазии, между старата висша буржоазия и средната низша буржоазия на XVIII в. той съглежда дълбок антагонизъм в класови интереси и социални психики, в естетически вкусове и културно-нравствени домогвания.

Няма съмнение, че и въпроса за социално-класовата обусловеност на литературата Шишманов не схваща опростено, схематично. Не един път сочи несъстоятелността на твърденията на онези, които искали механически да прилагат класовия детерминизъм в изкуството. И в тая връзка често припомня, че „въпросът за влиянието на социалните класи върху писателя е много по-сложен, отколкото се мисли, и предполага тънки анализи за всеки отделен случай отделно“. Историята на литературата е пълна с примери, когато писатели, които произхождат от една и съща класа, изразяват в творчеството си различни социални тенденции, докато други пък направо изразяват интересите на друга класа. А и писатели от една и съща класа не винаги имат еднакво отношение към нейните интереси и домогвания. „Аз съм длъжен да обърна внимание на факта, че всеки писател работи съзнателно или несъзнателно в посока на тия класови или обществени, или национални интереси според условията на своя личен темперамент, например не еднакво ще воюва за еманципацията на буржоазията един Волтер, един Милтон, един Русо или един Поп“. Затова именно, когато разглежда творчеството на един писател, Шишманов се стреми да държи сметка за цялата сложност и многообразие на предпоставките, обусловили характера на това творчество, търси да осветли неговото своеобразие и неповторимост, без да робува на предпоставени тези и схеми, каквито мнозина са се мъчили да утвърдят.

Така например Шишманов категорично се изказва против теорията на Иполит Тен, който иска само с три фактора — расата, климата и момента — да обясни характера на литературата. Той не приема тази опростенческа схема, защото е убеден в сложността и многообразието на обективните предпоставки и индивидуално-психологически предразположения, както и на редица други условия, които влияят върху съдържанието и формата на едно произведение на изкуството. „Ние вече не сме тъй наивни да мислим, че можем да обясним без остатък толкова сложните литературни и социални явления само с два-три фактора. Минаха младенческите години на нашата наука, когато заедно с Тен тържествувахме, че сме открили ключа на всички тайни на художественото творчество със знаменитите негови три фактора: средата, времето, расата. Науката все повече и повече указва на нови фактори и ни кара да се замислим върху куп проблеми. . . И тук особено ни се наложи, както видяхме, голямото значение на икономическия, политическия, общосоциалния и психологическия фактор, както и ролята на идеите, литературната традиция и т. н.“ А беше време, когато неколцина, без да познават обстоятелствено нещата, между многото грехове, които приписваха на Шишманов, бе и този, че следвал най-отблизо теорията на Тен!

Неправилно е все така да се твърди, че българският учен отдавал еднакво значение на всички фактори, имащи значение към литературния процес, че ги поставял на еднаква плоскост. „Аз поставям именно литературното развитие в отделните исторически моменти и епохи преди всичко в най-близка зависимост от обществената еволюция. Измежду всички фактори, които определят литературното развитие, аз турям на първо място социалния фактор, който се разпада на многобройни други подфактори: икономически, политически, юридически, семеен, великосветски, морален, научен, художествен“ — говори Шишманов в лекциите си за немската литература през XVIII в. А още в увода се обръща към студентите с думите: „Както ще се убедите скоро, нам няма да бъде трудно да констатираме именно, че промяната в литературните течения и вкусове и в Германия е в най-тясна връзка с промяната в обществените отношения, които са в

много точки противоположни на тях от XVII в.“. Тях той смята за решаващи, без да подценява изключително важната роля и на редица други предпоставки от различно естество. Дори на едно място признава, че и когато изучава биографията на един писател, търси „повече духа на една епоха, пулса на един обществен клас или на една нация, отколкото капризите на една, ако ще би и най-богатата индивидуална психика“.

Застанал на материалистически позиции по отношение на социално-историческата определеност на литературата, Шишманов достига до сравнително верни съждения относно критериите за периодизация на западноевропейските литератури. Той критикува онези литературни историци, които определяли периодите в литературното развитие според царуването на отделните крале или по календарните дати. Смята, че периодизацията трябва да се основава преди всичко на етапите в обществения живот. Затова именно литературата на т. нар. век на Просвещението не съвпада с периода 1700—1800 г. Литературата обаче, която характеризира тоя век и която възниква последователно в разните европейски страни, „носи навред един и същ отпечатък. Тя е свършено противоположна на тая от XVII в., враждебна на всеки авторитет, на всеки догматизъм; в някои страни тя е материалистична, атеистична, но винаги демократична или по право буржоазна, антиклерикална, и в много отношения революционна. Тя са безеите, по които ще я познаете и в Англия, и във Франция, и въобще в цяла Западна Европа.“ Затова и тая литература представлява един от най-интересните обекти за литературния историк, който не се задоволява само с формално-естетическа оценка на литературните произведения, а се стреми да използва и научните похвати на „модерния сравнителен и психологически метод“.

Важна страна в методологическите концепции на Шишманов е, че той гледа на литературното развитие като на непрекъснат процес, обусловен от цяла съвкупност обществено-исторически, индивидуално-психологически, нравствено-философски, общокултурни предпоставки. И в тая връзка обича често да повтаря мисълта, че литературата на всяка епоха не е откъсната от предходната, че всеки писател се учи волно или неволно от опита на своите предходници. Затова е безусловно необходимо да се търси и разкрива на широка основа приемствената връзка между литературите на отделните епохи. „Печално е — пише Шишманов, — ако литературният историк не е дошел до съзнание, че литературните явления са свързани тъй тясно един с други, щото настоящето е немислимо без миналото“. Приемствеността в литературата осигурява повишаването на идейно-художествените качества и е предпоставка за новаторски завоевания и по отношение на съдържанието, и по отношение на формата. Така например, като разглежда епохата, която е обусловила появата на Данте, Шишманов специално се спира на въпроса: „Какво дължи Данте като литератор на своите предходници? Какво е взел великият поет на „Дивина комедия“ от миналото и какво е създал сам?“. Подобни мисли развива и в другите си лекции. „Защото, каквото и да се говори, Шекспир не е бил мислим, не е бил възможен без многобройните по-скромни, но не по-малко важни литератори, които му отварят пътя. . . Шекспир не е нищо друго освен едно звено в общата еволюция на литературата, едно наистина колосално звено, но което не стои вън от великата верига, в която влизат и всички негови предшественици, и всички негови приемници, малки и големи, а не „една Минерва“, излязла в пълно въоръжение от мозъка на баща си Юпитера. . .“

Колкото обаче и да е силна традицията, тя не може да спре непрестанното обновление на литературата, защото „действуват и такива сили, които подготвят постепенното разрушаване на старите форми и тяхната замяна с нови. Няма съмнение, че Възраждането представлява най-категоричното отрицание на Средния век, обаче погрешно би било поради тоя антагонизъм да се мисли, че Ренесансът нищо не дължи на своя предшественик, на плещите на когото се издига.“

Като взема повод от отрицателното отношение на някои „социалисти“ на времето към великото демократично наследство от миналото, в лекциите си върху Италианското възраждане Шишманов заявява, че това нихилистично отношение противоречи на марксизма, че Маркс „никога не би одобрил подобно вандалско отношение към културните ценности на миналото. Той смяташе пролетариата за легитимен наследник на буржоазията и в областта на изкуството, както и в науката Маркс не отрече, а продължи делото на класическата буржоазна икономика“.

Макар да не се домогва до схващането за наличието на две линии във всяка национална култура, жизнеността на художествените традиции той вижда в тяхната прогресивност, в съзвучието им с новите потребности. За него взаимобусловеността на литературата на отделните епохи е закономерност, с която не може да не се съобразява изследвачът и създателят на естетически ценности. Оттук и необходимостта от творческо школуване на писателите от ново време в опита на предходните поколения.

И във връзка с това нашият учен особено акцентува на въпроса за взаимовлиянията, за взаимодействията между отделните национални литератури, писатели и т. н. Така, като говори за влиянието на френската литература от XVIII в. върху немската, Шишманов обръща внимание върху необходимостта литературният изследвач да познава и двете литератури, за да разбере процеса на взаимодействие. Романистът и германистът трябва да вървят ръка за ръка, един без друг те не могат като литературни историци. И предупреждава своите студенти да се пазят от тенденциозно забулване на процеса на литературното взаимодействие, „което забулване се забелязва у шовинистите историци на немската и френската литература. Нека оставим на политиките да се ненавиждат и преследват, да се делят на каквито обичат — фоби и фили. Литераристорикът трябва да върва с Гьоте в братството на народите чрез литературата.“ Няма голяма национална литература — продължава Шишманов, — която да се е развивала абсолютно самостоятелно. Твърде недостойно се експлоатира днес националният принцип, издигнат от Хердер, който се отнася най-обективно и без предубеждения към поезията на всички народи и епохи и във всяка една намира прелести, „защото не ги измерва с един общ естетически мащаб, а се стареа да вникне в духа, който ги е създал, и в условията, при които са възникнали.“ И напълно се съгласява с Хердер, че вкусът е нещо релативно, нещо условно, че за него не съществуват вечни норми, защото е обусловен от конкретно-исторически, културно-психологически предпоставки. „Така че апостолът на националния индивидуализъм в поезията е същевременно най-великият интернационалист, най-обективният ценител на всички световни литератури, много повече от космополитите на класицизма и рационалистите на XVIII в.“

Съвсем естествено е за методологията на Шишманов, за следвания от него сравнителноисторически метод въпросът за взаимодействията на литературите на отделните страни, за единния процес на литературното развитие при всичките своеобразия и противоречия, обусловени от националните и конкретно-исторически условия, да заема централно място в историко-литературната му дейност. Познавач на толкова много литератури в тяхното многовековно развитие и съвременно състояние, той не е могъл да не дойде до дълбокото убеждение за наличието на една непрекъсваема приемственост, за по-интензивни или по-слаби взаимодействия и взаимовлияния в литературния процес и в национални, и в общоевропейски рамки. За да се види обаче всичко това, необходимо е изследвачът да има широк поглед върху цялостния духовен живот, умело да прилага принципите на сравнителноисторическия метод. Само така ще може да се открие както общозакономерното, така и националноспецифичното, индивидуално неповторимото, ще може да се види и ролята на традицията — родна и чужда, и новаторските тенденции, характерни за всяка историческа епоха.

Заслужава внимание обстоятелството, че по въпроса за литературните влияния възгледите на Шишманов в много отношения се сходжат със схващанията на Плеханов. Неведнъж цитира негови изказвания по тия въпроси — кога и при какви условия, в каква степен една литература влияе върху друга. Еднаквите или сходни обществени и културно-исторически условия особено благоприятствуват литературните взаимодействия и влияния — говори Шишманов. Политическите и икономическите връзки винаги обуславят и едно по-общо културно общуване и влияние. Разглеждайки обаче взаимодействията между отделните европейски литератури, той винаги подчертава, че влиянието се явява вторичен фактор на литературното развитие. Влиянието например на Русо върху литературата на „Бурните устреми“ в Германия той оприличава на „квас“, който прави да шупне националното тесто: „Ферментът падна върху една почва, готова да го възприеме, и предизвика цял кипнеж.“ В такъв именно аспект Шишманов тълкува и отчита ролята на влиянията, които търпят било отделни писатели, било цели национални литератури.

Разглеждайки в сравнителен план големите западноевропейски литератури, Шишманов идва до извода: първо, „че няма нито една литература, която да се е образувала и развила без чужди влияния“ и, второ, „как при всички външни въздействия всяка отделна национална литература, която заслужава това име, е била в състояние да асимилира чуждите, заетите елементи, така щото да им даде известна национална окраска“. Той дори подчертава, че целият му университетски курс ще бъде „едно непрерывно доказателство на тия две основни положения“ и привежда примери от различни епохи на литературното развитие, за да потвърди истината, че оригиналността се състои в „голяма мяра в самостоятелната творческа асимилация на стари форми и материи“. Като сочи някои явления на западноевропейския Ренесанс, заключава, че „растежът на всички литератури е обусловен, на първо място, от степента на асимилационната сила на народите, от способността им да образуват творчески синтези и, на второ място, от количеството и качеството на възприетите на чужди или свои по-стари елементи. Едно вечно взаимодействие, ето туй е, което науката открива всеки ден в процеса на всемирната литературна еволюция. Едно вечно влияние на една литература върху друга, и то не по един шаблон и не в една посока, а при най-голямо разнообразие на отношенията.“ И все в тоя ред на мисли подчертава специално, че влиянията идват ту от една, ту от друга страна. Ако днес една литература влияе и служи за образец, утре друга изпълнява подобна роля. Литературната хегемония не е монопол на никого, преминава от народ у народ. Но за разлика от Хегел той не смята, че тук има някакво редуване по силата на някакви мистични закони. Хегемонията трябва да се спечели с творчески достижения, тя не е предопределена от никакви свръхестествени сили.

Многократно Шишманов говори, че литературното влияние съвсем не обезличава националната специфика на художественото произведение, самобитността на твореца, щом той е истинско дарование. Дори и онези писатели и поети, които възпяват общочовешки чувства, идеи, възжеления, и те са израсли на национална почва и са национални поети в най-добрия смисъл на тая дума. „Въпреки чуждия тор тя (Шишманов има пред вид влиянието на френската литература върху немската през XVIII в.) си е в своя основен характер национална. Така един здрав народ е в състояние да смели една чужда храна и да я превърне в кръв, която поддържа организма, без да го изроди.“ Големите литературни течения имат широк международен характер, „което съвсем не ще да каже, че те нямат и своеобразен национален колорит. Защото идеите, колкото и да са еднакви, вземат особена сила и тежест, колорит и темп спрямо средата, в която се развиват.“ Никакви външни влияния не могат да изличат оригиналността на писателя, ако той е истин-

ски творец. Подобни мисли Шишманов развива по различни поводи в курсовете си върху западноевропейските литератури.

И във връзка с това той често подчертава, че сходствата, които съществуват между отделните национални литератури или в творчеството на писателите, не следва винаги да се обясняват с влияния, защото нерядко те се дължат на еднаквите социални условия, при които са създадени, обусловени са от еднаквите обществени и културни потребности, които е трябвало да задоволяват произведенията на изкуството. Но дори и когато литературата е резултат на аналогични обществено-икономически условия, тя носи определен национален характер, тъй като всяка нация се отличава по своя бит, традиции, психика, темперамент, световъзприемане и т. н. Същото важи и за творчеството на големите писатели.

Между мотивите да говори така често за взаимодействието между отделните национални литератури ученият-хуманист признава пред студентите, че освен научната преследвал и една етична цел — „да обърна вашето внимание на това, което много повече сближава и обединява народите, отколкото ги разделя“. И продължава по-нататък: „Тъкмо тежката криза, която прекарва човечеството в последните години (Шишманов изнася лекцията си скоро след края на Първата световна война), ме заставя да напра още повече на културните и литературните взаимодействия между народите, даже между тия, които довчера още се смятаха за смъртелни, за вечни врази — като Германия, Франция, Англия. Ще дойде ден и аз се надявам, че той не е далеч поне в областта на общата култура и литература народите ще признаят, че няма прегради, няма китайски стени, с каквито мнозина биха желали да ги оградят от всяко чуждо влияние. Литературата за щастие все повече и повече се разлива по цял свят като един океан и напразни са усилията на ксерксовци да бичуват тоя океан и да го оковат във вериги.“

Създадените от един народ културни ценности не бива да се отричат или игнорират поради временни политически съображения и домогвания — ето една мисъл, която Шишманов обича често да повтаря в писанията си, особено в лекциите си, четени по време на войните от първите десетилетия на нашия век. Така например в лекциите си за френската литература през XVIII в., които изнася непосредствено след погрома на Първата световна война, когато България бе жестоко наказана от западните сили, Шишманов заявява на студентите: „Нас ни занимава тук не съвременна капиталистическа Франция на Клемансо и Поанкаре, а хуманистична Франция на Волтер и Русо — възвестители на великите принципи за свобода, братство и равенство. И най-сетне нека да не се забравя, че срещу Франция на Клемансо се издига с целия си ръст една нова Франция — Франция на труда и на социалната правда, която иска да продължи делото на Френската революция.“ Хуманистичното и демократично творчество на Волтер, Дидро, Русо, Бомарше и на други писатели от века на Просвещението, които допринесоха значително за събарянето на феодализма, не може да не играе най-благотворна роля за разгаряне на борбата и на други народи за национална независимост и социално равноправие. Затова нищо не оправдава онези литературни историци, които, ръководени от шовинистични и псевдопатриотични подбуди, се силят да лишат отделните народи от възможността да общуват с големите културно-естетически завоевания на човечеството. И вземайки повод от „някои позорни факти“ по време на Първата световна война, когато бил повдигнат въпросът, „бива ли Шекспир, син на коварний Албион, да се играе на немска сцена или бива ли оперите на Вагнер да се пеят във Франция“, Шишманов заявява, че подобни изисквания са престъпление спрямо световната култура, че с никакви средства не могат да бъдат заличени социалните, културните, естетическите идеи, че те прескачат и най-високите бариери и „вършат своето дело в повечето случаи на благотворни ферменти“.

При всички общи закономерности, които съглежда и утвърждава в литературното развитие, Шишманов никога не пропуска да характеризира и специфичния национален облик на литературата, обусловен от своеобразните общественно-исторически и културно-психологически условия в съответната страна. И сочи, че една от основните задачи на литературния историк е да разкрие доколко дадено произведение е отразило и спецификата на национално историческите процеси с характерните им вътрешни противоречия и разнообразни тенденции, доколко то е успяло да възплъти черти от националния характер, доколко е в съзвучие с основните тенденции на епохата. При това нашият учен подчертава, че националният характер не е нещо хомогенно и неизменно. Психиката на една националност не е една и съща през различните епохи: например немецът на хуманизма от епохата на Хердера и Гьоте не прилича на немец от времето на Бисмарк. Шишманов дори указва на по-голяма близост в духовните интереси между еднаквите класи на различните нации, отколкото между различните класи на една и съща нация. „Психологията на английския аристократ не е тая на английския селянин. Разликата е такава, щото английският аристократ прилича повече на френския, немския или на италианския аристократ, отколкото на своя съплеменник, сънародник буржоа или работник.“ И затова ученият говори за съществуването в почти цяла Западна Европа на една литература с рицарски характер, а по-късно и за буржоазна литература, където по думите му различията могат да се търсят главно в езика, в колорита, в темперамента на отделните писатели.

Всяка епоха на общественно-икономическото развитие налага и появата на нова идеология, на нови нравствено-философски концепции, на нови културни и естетически потребности и художествени вкусове. Ако на XVII в., века на абсолютизма в държавата и църквата, отговаря съответна литература, то през XVIII в. със създаването на нови икономически отношения, когато едрата буржоазия заема позициите на клерикалната аристокрация, а и вътре в самата буржоазия настъпва социална диференциация и формиращото се трето съсловие започва да предявява своите права, когато вече монархията е банкрутирала политически и морално и започват да се показват първите признаци на настъпващата революция, появява се и нова литература, отразяваща новите процеси, настъпили във френското общество. Литературата не можеше да не вземе социалния колорит на оная класа, която създаде Волтер, Дидро, Даламбер, Русо и др. Писателите-философи на XVIII в. нямаше да имат според Шишманов това значение, ако не бяха най-главните изразители на идеите на френската революция, на онези демократически идеи, които зрееха в недрата на френското общество, наложени от обективния ход на общественно-историческото развитие.

Изобщо Шишманов непрестанно търси връзката между социално-исторически и културно-естетически процеси. Стреми се да тълкува и осветлява художествените феномени на широка основа с оглед на разнообразните фактори, които са съпричастни към характера и развитието на духовния живот на епохата, на страната, към творчеството на отделния писател. Когато разглежда сатирата на Свифт, Шишманов отново подчертава, че както естетичните, така и етичните, а и правните норми са плод на „известни обществени тенденции, свързани съзнателно или несъзнателно с известни интереси — племенни, класови, групови. Обаче не по-малко е вярно, че еволюирайки и търсейки, ако искате, по егостични съображения своето щастие, обществата, без да щат, се издигат все повече и повече към по-високи нравствени и правни понятия. Обществата ще се убедят, че е по-изгодно да бъдеш морален, отколкото неморален. Човечеството, разделено днес на класи, които взаимно се отрицават, не вижда друга възможност за решение на своите жизнени проблеми освен в кърватите стълкновения. Но не е никому запретиено да вярва, че ще дойде ден, когато класовите противоречия ще изчез-

нат и нравствените и правни понятия ще се изменят съобразно с новите обществени условия, когато ще изчезнат всички ония мотиви, създали и отрицателната критика на Свифта.“ В критиката на Свифт нашият учен вижда критиката на възможността се буржоазия, на която писателят бе един от първите идеолози. В неговата сатира звучат протестите на гражданството, което искаше да заеме място в социалния живот. Много от мислите и думите на Свифт зазвучават по-късно у френските революционери — пише Шишманов.

На подобна основа той съглежда и причините за песимизма и мировата скръб в епохата на Вертер. Тези причини се коренят не някъде другаде, а в самата обществена и идейна атмосфера на времето — в промяната на философския мироглед под влияние на Русовото учение; в банкрутството на рационализма; в недоверството от съществуващия обществен строй, който не дава възможност на личността да се развива самобитно и убива гения; в разочарованието от силата на идеализма — пълния разрыв между грубия реализъм на обществото и необуздания стремеж към по-високи цели; в патологичното настроение на епохата, довела до известни душевни неврози, до ненормално възбуждане на чувствата и фантазията.

Като говори за мощната сила и преобразуваща роля на литературата, Шишманов засяга и един друг интересен въпрос — за усилията тя да бъде използвана от различни среди, с оглед на едни или други интереси. Неслучайно различните владетели през отделните епохи са гледали на нея като на „инструментум регни“. Те са се показвали щедри към хората на перото, ръководени единствено от мисълта да създават произведения, които да венцехвалят политиката и да укрепват властта им. И за да актуализира мисълта си, Шишманов прави едно от обичайните си отклонения, като заявява, че подпомагането на писателите може да бъде плодотворно само тогава, когато им се дава възможност да творят свободно и по съвест, „а не както им диктува техният господар — бил той цар, княз, финансов барон, държава или редактор на някой вестник, или редактор на някакво книгоиздателство, който понякога може да бъде по-голям експлоататор от най-жестокия фабрикант. Защото не си правите илюзии — говори професорът на своите студенти, — че като служи на т. нар. общество, модерният писател е винаги и безусловно свободен. Особено откакто пресата в много страни се превърна в едно капиталистическо предприятие, откогато тя се зарази от американизма, откогато се създаде един нов тип гешефтарска журналистика, нейните наченки се забелязват и у нас, поставена в тясна зависимост от големите банкови и кредитни учреждения или от фондовете на политическите партии, оттогава тежи едно ново робство върху писателя. И аз не виждам твърде голяма разлика действително между наемника-работник, който продава труда си у бездушния експлоататор, и младия писател, който за няколко мизерни лева месечно е принуден да продава перото си като сътрудник или репортер на някой много или малко жълт лист. Разликата е повече във формата, а не в същността на робството.“ Това са думи, казани в лекциите върху английската литература през XVIII в.

С много живо чувство, с вълнение и проникновение Шишманов говори за социално-действената, идейно-възпитателна същност на литературата, особено в лекциите си върху литературата на преломното XVIII столетие. Многократно подчертава, че тая литература е била мощен фактор за прогресивното развитие на обществото. Тя е помогнала да „рухне старият обществен строй, обявява война на предразсъдъците и религиозния фанатизъм, показва дълбоките язви в народното тяло и чрез знаменитата енциклопедия отвори очите на народа, държан векове в летаргичен сън, подготви почвата за политико-социални реформи в живота на европейските народи, издига лозунгите на пролетариата“. И ученият-хуманист изразява увереността си, че този обновителен процес ще свърши с „въз-

гържествуването на истинската свобода, равенство и братство“. Но веднага добавя, че тази велика роля литературата е изпълнила благодарение на социално-икономическите промени, на новите обществени отношения и материални условия, без наличието на които не може и да се мисли за някакъв обществен преврат. Писателите на XVIII в. „извършиха една голяма социална мисия, като изложиха пред буржоазията и пролетариата корумпираните нрави на висшите класи, като указаха с пръст на социалната гангрена“. Тая литература не е плод на потребност за пуста забава, не е някаква играчка, не е „кърмачка на скучаещи естетикаданти или на индиферентни мързеливци“, за които е все едно какво става около тях, стига само тяхното мизерно малко аз да не бъде засегнато. Тая литература изпълнява една велика социална мисия и върви начело на прогресивните обществени движения — говори Шишманов.

В една от лекциите си за немската литература през XVIII в. той отново подчертава, че тя е спомогнала в голяма степен за обединение на разпокъсаните германски държавици. „Това е може би един от най-бляскавите примери в литературната история за социалната и политическа роля на изкуството, едно убедително доказателство за ползата от художеството като обединител на сърцата, на чувствата, на симпатиите и чрез това като обединител и на умовете, и на волите.“

Може в подобни съждения да има и известна доза на просветителство. Не може обаче да се отриче, че Шишманов съглежда във вярна насока ролята и значението на литературата в човешкото общество, застъпва материалистически позиции по отношение на нейния характер, социално-историческа обусловеност, идейно и нравствено възпитателна сила. Той не един път обосновава мисълта, че историческото значение и непреходна функционалност на произведенията на големите писатели се дължат на обстоятелството, че те са изобразили съществени черти на човека при определени обстоятелства, характерни моменти от националния живот с присъщите му противоречия, конфликти, тенденции, борбата между отмиращото и новото, както и някои от закономерностите на социалното и духовното развитие.

На обществено-историческа и културно-психологическа основа Шишманов обяснява и нееднакъв интерес към големите писатели през различните епохи. Не са малцина онези колоси на художественото слово, които при определени обстоятелства биват сякаш „забравени“, за да „възкръснат“ по-късно и отново да раздвигат умовете и сърцата на поколенията. За Шишманов подобни явления представляват едни от най-интересните проблеми на философията на литературната история и той се старае да намери отговор в психосоциологичната същност на времето, в борбата между отделни идеологии, литературни школи, политически и културни домогвания, национални предубеждения и т. н. „С освободението на английската драма от оковите на френския класицизъм, което върви паралелно с укрепването на буржоазията на XVIII в., не можеше да не възкръсне по реакция и Шекспир. Казвам „възкръсне“, защото, както ще видим веднага, той бе дълго време почти забравен или обезценен в собственото му отечество. Англичаните едва във втората половина на XVIII в. се сетиха именно, че няма защо да се впрягат в триумфалната колесница на френската драматическа муза, защото притежават един гений, за когото всички други народи биха могли да им завидват.“

Все на такава основа се обяснява и появата на различните литературни школи и течения. Сентиментализмът, „който сега се вижда смешен, е изразител на една велика епоха в еволюцията на човешкия дух и специално на европейската цивилизация. . . Епохата на сентименталните романи представлява най-силният протест против овия хладна поезия на здравия разум, която тъй дълго време бе владала цяла Европа“ — подчертава Шишманов, когато говори за значението на Стери. И прави едно от така присъщите му „прескачания“ на роден терен, за да

обоснове защо и у нас сантиментализмът намери такъв широк отзвук през 50-те и 60-те години. Появилите се тогава съзливни, дълбоко трогателни и високо морални разкази „отговарят най-добре на вкусовете на нашата (за разлика от чорбаджийската и гръкоманската аристокрация) дълбоко нравствена, средна и дребна еснафска буржоазия, събудила се едва към средата на 60-те години на XIX в.“.

Школуван литературен историк, опознал толкова много литературни епохи и творчески съдби, Шишманов разбира колко са били относителни критериите, от които се е съдело през едно или друго време за стойността на едно художествено явление. Той съзнава, че оценъчните критерии са били винаги в зависимост от социално-политическите, философски-естетическите възгледи на критика. От подобна субективност не са се предпазили и такива именити критици като Брюнетер и Емил Фаге в сжжденията си например за Волтер. Противоречивите оценки за този мислител и художник, чиято многообразна дейност дава съдържание на цяла епоха, продължават и в ново време. Волтер продължава да вълнува и днес: за едни е жив кошмар, за други — смел вожд в тежките социални и религиозни борби. Само психосоциологът може да разкрие и анализира условията, които създадоха Волтер, да хвърли светлина върху причините за еволюцията на неговия гений, върху предпоставките за противоречивите оценки, давани на неговото творчество.

Затова, когато говори за Гьоте, нашият учен заявява, че ще се държи еднакво далеч и от крайните отрицатели, и от отчаяните хвалители на този олимпиец. „Ние ще се стараем не толкова да съдим, колкото да разбираме. От туй гледище може би ще успеем да отдадем пълна справедливост и на Гьоте, и да схванем по-правилно както неговата рязко очертана индивидуалност, така и неговото разнообразно творчество. Водейки се от началото, че всяка личност се обяснява в значителна мяра и от своята среда и епоха, ние ще намерим много пъти оправдателни мотиви там, гдето другите съглеждат само причини за тежки обвинения. Гьоте, който сам беше най-благоклонният ценител на чуждото, винаги готов да прощава грешки и да признава своите, Гьоте, жреецът на истината не само в живота, но и в поезията, която той не отделя никога от живота, заслужава да се отнесем към него, неговите качества и слабости със същата обективност, която той се старае винаги да запази в оценката даже на своите лични врази.“

Като признава ролята на критиката за развитието на литературата, Шишманов не пропуска да посочи и пагубната роля на оная критика, която в името на някакви вечни принципи иска да предписва закони и да възвестява истини от последна инстанция. Никой няма право да налага своя машаб като единствено мерило на изящното. „Ако даже в политиката успяхме да се отървем от абсолютните монарси и тирани, ние още по-малко можем да ги търпим в областта на поетическото творчество, гдето човекът сравнително е по-свободен. Защото собствено каква разлика има между един Боало и един Лудвиг XIV? И единият, и другият не държаха ли в ръцете си жезли? Единият и другият не бяха ли еднакво надменни, безпощадни, често жестоки и свирепи? Разликата е само тая, че единият си въобрази, че жезълът му е даден от бога, а другият — от Аполона. Иначе маниерите и тактиката им бяха едни и същи. Присъдите им бяха безапелационни. Висшият им принцип беше безкритичната вяра в единствената спасителност на техните абсолютни теории.“ И Шишманов продължава мисълта си, като подчертава, че с демократизацията на обществото е трябвало да изчезне естествено и деспотизмът в критиката, както са изчезнали литературните школи и шефове.

Враг на всякакъв деспотизъм и абсолютизъм, както и на ницшеанските теории за свръхчовека, които водят „към едно култивиране до най-грубото у човека“, ученият-хуманист изразява тревогата си, че и през XX в. отново се заговорва за силната, за избраната личност. А това може да доведе до нови разочарования и катастрофи, каквито Европа не един път е преживявала. Признавайки ролята

на личността в историята, той съвсем не ѝ отдава никаква свръхестествена роля. „Личността не е нито всемогъща, нито е обаче абсолютно безсилна. Тя е въпреки научния детерминизъм довольно могъща да даде колорит, темп и направление на историческите процеси и да ускори тяхното развитие, обаче само там, где то почвата е благоприятна за едно въздействие. Висши политико-обществени форми не се постигат и с най-насилствени средства, когато почвата за тях не е подготвена или даже съвсем липсва. За щастие животът се оказа много по-силен и от най-хитрите и хитроплетени комбинации и внася коректив и в най-големите исторически грешки. Жал е само, че неподготвени и рисковани обществени експерименти струват обикновено много скъпо и внасят разочарование и униние за дълго време, което е може би и най-лошото“ — говори Шишманов в лекциите си за френската литература през XVIII в.

Както се вижда, Шишмановите усилия като историк на западноевропейските литератури са насочени да бъде дадена сравнително цялостна социално-историческа, обществено-политическа, културно-психологическа характеристика на епохата, на литературното течение, да се очертае атмосферата на времето и т. н. Особено внимание се отделя на жизнения път на писателя, на идейно-философските и литературно-естетически влияния, които е търпял, доколко е преодолял или продължил определена литературна традиция, и най-вече — каква роля е играло творчеството му като социален и културно действен фактор, как се е възприемало то от съвременници и идни поколения. Макар че нееднократно говори за всеобхватността на неговия психосоциологичен метод, въпросите от подчертано естетическо естество по-малко го привличат. Несъмнено социологичните и позитивистки веяния на времето не са могли да не окажат известно влияние в тая насока. Ето например, когато разглежда делото на Дидро, той го характеризира преди всичко като философ, енциклопедист, като общественик и критик, а твърде малко внимание отделя на писателя-художник, на художествените достойнства на произведенията му. Детайлно и с вълнение Шишманов излага възгледите на Дидро за театъра, чията задача била не само да облагородява нравите, а и да служи като оръдие за социални реформи, стига само авторите да умеят да заинтересуват публиката чрез своите пиеси за известни обществени проблеми. „Защото от никъде не могат новите идеи да се хвърлят с по-голяма сила, както от сцената, нигде те не произвеждат действията на разрушителни бомби като в театъра. В туй отношение Дидро е праотец на всички ония писатели, които, разбирайки ролята на сцената като него, се трудят и днес да раздвижат общественото мнение чрез своите тенденциозни пиеси. Бомарше е първият негов ученик.“ Твърде рядко обаче Шишманов прибегва до по-обстоен художествен, стилистично-езиков анализ. Тук той е твърде лаконичен. Специфичните естетически въпроси, въпросът за художествените образи, за формата обикновено само се маркират. Това се чувствава особено в лекциите му за литературата на XVIII в., която с богатството си от социални идеи и революционни тенденции, с обществено-политическата и нравствено-философска проблематика е пленявала изцяло вниманието на литературния историк, който е искал да утвърди у слушателите си преди всичко съзнание за извънредно голямата роля на литературата за развитието на човешкото общество, да им посочи някои от основните закономерности, характерни за обществено-историческите и културно-естетически процеси, да изнесе на преден план ония фактори, които са обуславяли съдържанието и патоса в творчеството на един или друг писател. Така например, когато разглежда френската литература, създадена по време на революцията, Шишманов заявява, че ако тази литература „не заслужава вниманието на естетика, то тя е крайно интересна за литературистика, който в литературата търси нещо повече от художественост, за когото книгата е между другото и един белег, най-ценният документ на времето. Тя е извънредно интересна и за историка на културата, и

за демопсихолога, изследвача на народната душа, а частно за нас, психосоциолозите, тя ни дава един от най-нагледните примери, в каква тясна зависимост е винаги литературата от социално-политическите условия.“

Очевидно в статия като настоящата не е възможно да бъдат посочени всички характерни черти на Шишманов като историк на западноевропейските литератури, достойнствата, слабостите и противоречията на следвания от него метод или на непосредната му практика на изследвач. Безспорно е обаче едно — той е надмогнал в много отношения ограничеността и рецидивите на буржоазната наука по онова време, застава на подчертано материалистически, демократически позиции по основни въпроси на социалното и духовното развитие. Чужд е на всякакви предубеждения и ретроградни теории, на догматични постулати и схеми, които опростяват или извращават същността на художествените явления. Така той бележи най-високите върхове, до които се е домогнала прогресивната ни литературоведческа мисъл. Без да бъде марксист, с много от своите концепции той се родее с ония диалектикоматериалистически принципи, които са основата на марксистическото литературознание. Затова и наследството на видния учен в тая област представлява ценно завоевание на националната ни литературоведческа мисъл, което заслужава да бъде всестранно изучено и осветлено като важен етап в развитието на литературната наука изобщо.

Този страна от научната дейност на Шишманов заслужава нашето внимание, защото тук се открояват най-пълно неговите демократически, материалистически методологически концепции, но и защото тя свидетелствува особено красноречиво за цялостната му обаятелна личност на учен и гражданин, на преподавател и възпитател. Наистина — каква учудваща ерудираност по една такава необозрима и сложна материя, каква научна добросъвестност и прецизност да документираща всяко съждение, всяка характеристика, всеки извод, какви епични усилия и воля да обогатява непрестанно лекциите си, било като попълва всичко онова, което световната наука дава по предмета, било като отново и отново обосновава несъстоятелността на дотогавашни становища, застъпвани от едни или други, за да утвърди все по-пълно ония принципи, които той смята за най-плодотворни в стремежа ни да навлезем в царството на оная човешка дейност, която ни дава възможност да разберем по-пълно духовно-интелектуалните процеси, осмислили живота през отделните исторически епохи.

Когато човек разгръща хилядите ръкописни страници, попълвани непрестанно с нови данни, библиографски посочвания и справки, с нови мисли и съждения, породени от явления и събития, станали по време на поредното изнасяне на лекцията, човек не може да не изпита чувство на възхищение и благоговение пред онова трудолюбие, постоянство и размах, с които той е работил, за да даде на студентите си всичко онова, до което се е домогнало научното знание в момента, пред умението да актуализира историко-литературните проблеми, за да привлече вниманието и раздвижи мисловността на слушателите си и ги направи съпричастни на ония текущи въпроси, които са вълнували народа ни, а и цялото човечество. Ето още един пример в тая насока. Като говори за Русо, с една вътрешна развълнуваност и човешка загриженост Шишманов заявява, че мечтите и идеите на великия женеВСКИ философ продължават да вълнуват. „Злото, изворите на което той мисли, че е открил, продължава уви да съществува днес и продължава да занимава не само теоретичите на социализма, на комунизма, на анархизма, но вълнува сърцето на всеки филантроп, на всекиго, който независимо от теориите си е запазил способността да усеща дълбоко людските страдания, бедствията на унижените и оскърбените и да се надява на тържеството на правдата, на морала, несъвместими с един обществен строй, гдето благата са тъй неравно разпределени, гдето милиони трябва да работят за удоволствието на неколцина.“

Исправен на катедрата пред винаги препълнената аудитория и устремените погледи на студентите, Шишманов е съзнавал, че трябва да дава не само знания, но и да изпълни дълга си като гражданин-хуманист и патриот, да възбужда благородни чувства, да насочва към високодемократични идеали. Той иска да въздейства на умове и сърцата на слушателите си, и то не само чрез научната материя, но и със становищата и възгледите си по актуалните въпроси на съвременността, на текущия живот и в общочовешки план. И днес многобройните негови студенти с дълбока признателност и искрен възторг си спомнят за видния литературен историк, който така щедро е раздавал себе си, въвеждал ги е в големия свят на световната литература, за да ги направи съпричастни на идеи и проблеми, възнували човечеството в миналото и в ново време. „С убедителното си и пламенно слово Шишманов възкресяваше световното литературно развитие и всеки слушател излизаше от лекциите му нравствено укрепен и жаден за работа . . . Често пъти лекциите му се превръщаха в пламенни призиви за повече човечност и побратимяване на народите. . . Шишманов даваше истински синтез на литературно-историческите факти и събития, като изхождаше винаги от социалните предпоставки на литературните явления. . . Той винаги успяваше да намери известни аналогии с днешното положение в Европа, сравнявайки обществените явления от преди със сегашните“ — признава с благодарност един от неговите студенти, по-сетнешният литературен историк и критик Д. Б. Митов. По думите на друг негов студент — писателя Хр. Радевски — не е имало човек, който да не е бил очарован от личността, ерудицията и демократизма на Шишманов, от неговия преподавателски дар. „Той създаваше в аудиторията оная празнична и делова атмосфера като при извършването на някакъв тържествен акт. Всяка негова лекция беше откритие на нещо ново из многопластовата история и теория на литературата. . . Чрез миналото той обясняваше днешните явления и на днешните явления диреше корена в миналото.“ Подобни възторжени признания на пиетет и уважение ще срещнем у различни поколения от българската интелигенция, които са имали възможност да слушат вдъхновеното слово на големия учен. Всички са единодушни, че той сякаш е свещенодействувал, когато е заставал на университетската катедра — речта му, патетична и бодра, умъдрена и респектираща, е обайвала младите души и с научната проблематика, и с демократичния патос, с преценките върху актуални събития, с призивите за повече човечност и разбирателство между народите, за социална правда и културен прогрес. И с тази си страна университетските курсове на Шишманов върху западноевропейските литератури представляват несъмнен интерес — и в научен, и в културно-исторически, и в обществено-възпитателен план — и за съвременните поколения. И нека се надяваме, че сега, когато отбелязваме сто и двадесет годишнината от раждането на големия учен-българовед, направил толкова много за запознаване на европейската общественост с богатствата на националната ни литература, култура, история, изследвал и осветлил толкова много проблеми от многовековното ни духовно наследство, и проучванията му върху големите западноевропейски литератури ще предизвикат необходимото внимание, за да бъдат оценени по достойнство с оглед и на развитието на националната ни литературнонаучна мисъл.